

İbn Ebi'l-İzz el-Hanefi ve Muhammed b. Ali es-Senûsî Örneğinde Kuzey Afrika'da İctihad Hareketleri*

Yrd. Doç. Dr. Ahmet İNANIR**

Akıf / ©- İnanır, A. (2015). İbn Ebi'l-İzz el-Hanefi ve Muhammed b. Ali es-Senûsî Örneğinde Kuzey Afrika'da İctihad Hareketleri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 149-175.

Öz- Bu çalışma, birbirinden farklı asırlarda Kuzey Afrika'da yaşayan iki fakihin ictihad anlayışlarını karşılaştırmak suretiyle ictihad tartışmalarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Araştırmamıza konu olan fakihlerden biri İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, diğeri ise Muhammed b. Ali es-Senûsî'dir. Her iki fakih yaşadıkları dönemin hâkim hukuk anlayışına muhalefet ederek taklid ve taassub yerine ittibâ' ve ictihâda yönelmiştir. Ancak bu fakihlerin döneminin siyasi, hukuki ve sosyal şartlarını dikkate almadan sadece ilmî sâiklerle ictihad teşebbüsünde bulundukları görülmektedir. Fakat dönemin din ve devlet adamlarının ise onların bu teşebbüslerini mevcut hukuk sistemini işlevsiz kılacak, hukuki birliği ortadan kaldıracak, ümmette ayrılığı daha da artıracak tehlikeli bir yöneliş olarak değerlendirmişlerdir. Neticede ictihadi bir zorunluluk olarak dayatacak şartlar henüz olgunlaşmadığından her iki âlimin gayretleri tarihi sürecin yönünü değiştirmede yeterli olmamıştır. Fakat onlar, XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında İslam dünyasında pek yoğun bir şekilde yapılan ıslah ve tecdid tartışmalarının öncüsü olmuşlardır.

Anahtar sözcükler- İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, Muhammed b. Ali es-Senûsî, ictihad, ittibâ', taklit

§§§

Giriş

Hukuk sistemleri, toplumun değer yargılarının ve ihtiyaçlarının bir tezahürüdür. Hukuk normlarının nasıl yorumlanıp uygulanacağı ve hukuk dili karşısında onun muhatabı olan insanların durumunun ne olacağı şeklindeki sorunlar, genel hukuk usulü ve felsefesi-

Makalenin geliş tarihi: 07.11.2014; Yayına kabul tarihi: 22.06.2015

* Bu araştırma, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimi tarafından desteklenmiştir.

** Gaziosmanpaşa Ü. İlahiyat Fak., İslam Hukuku Anabilim Dalı, ahmet.inanir52@gop.edu.tr

nin konuları arasındadır. Sadece İslâm hukukunda değil, bütün hukuk sistemlerinde istinbat esastır.¹ Ancak İslam hukuku vahiy menşe'eli bir hukuk sistemi olduğundan, hukuki hükümler; Kitap, Sünnet ve icma gibi delillerden çıkarılır. Bu yönüyle İslâm, diğer bütün hukuk sistemlerinden farklılık arz eder.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından itibaren sahabe, tabiîn, etbâu't-tâbiîn ve müctehid imamlar dönemini kapsayan ilk üç asırda Müslüman fakihler, Kitap, Sünnet ve icmayı esas alarak hukuk sitemlerini ictehad yoluyla inşa etmeye çalışmışlardır. İlk dönemlerde küçük bir şehir devleti görünümünde olan İslam devleti, yapılan yeni fetihlerle birlikte çok kısa bir zamanda doğuda Çin, batıda İspanya ve Atlas Okyanusu, kuzeyde Rusya ve güneyde Hind Okyanusuna kadar genişlemiştir. Bu genişlemeye bağlı olarak artan hukuki sorunlar müctehidler tarafından sınırlı naslardan hareketle çözülmeye çalışılmıştır.

İctihad, bir meselede şer'î hükmü bulabilmek için müctehidin bütün gücünü sarf ederek şer'î delillerden amelî hükümler çıkarma işlemidir.² Dolayısıyla her müctehid; delil, anlayış seviyesi, yetiştigi ilmi muhit, siyasi, iktisadi ve sosyal çevre gibi farklılıklar sebebiyle bir mesele hakkında birbirinden farklı ictehadlar yapabilmektedir. Bu durumun geniş devlet sınırları içinde hukuki birlik, emniyet ve istikrar açısından çeşitli mahzurlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Dönemin devlet adamları, bu mahzuru gidermek amacıyla çeşitli arayışlara girmiş, bu bağlamda bazı müctehid imamları ve talebelerini resmi vazifelere atamak suretiyle bazı mezheplerin yaygınlaşmasını, gelişmesini ve zamanla da resmi hukuk kodu olarak benimsenmesini sağlama çalışmasıdır. Örneğin Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur'un (754-775) İmam-ı Malik'in Muvatta'sını resmi hukuk kodu olarak benimseme teşebbüsü ve Ebu Yusuf'un kâdî'l-kuzât olarak tayini böyle bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.³ İlk dönemlerde sivil bir çaba olarak ortaya çıkan ictehad faaliyeti; siyasi, hukuki, iktisadi ve sosyal ihtiyaçlar sebebiyle zamanla ekseriyeti devlet görevlisi olan fakihlerin temsil ettiği bir hukuk faaliyetine dönüşmüş, İslâm devletlerinin merkezileşmesine bağlı olarak bir anlamda devlet kontrolüne girmiştir. Ebu Hanife'nin baş kadı (kâdî'l-kudât) tayin edilmek istenmesi ve onun bu resmi görevi kabul etmemesi gibi müctehid imamların ve sonraki fakihlerin siyasî iktidarla yaşadıkları sorunlar, yönetimin bu alanı kontrol etme çabasına dair çarpıcı ipuçları sunmaktadır. İmam Mâlik'in derslerinde, baskı altında meydana gelen boşamanın

¹ Ferhat Koca, "İstinbat", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2001, c. 23, s. 369.

² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1414/1994, c. IV, s. 402-403; Faruk Beşer, *Herkes İçin Kolay Usulü Fıkıh*, Nûn Yay., İstanbul, 2014, s. 86.

³ İbn Ebi'l-İz el-Hanefî, *el-İttibâ'*, (Thk. Eden: Muhammed Ataulah Hanîf-Ebu Suheyb Abdullah b. Asım el-Karyûtî), Mektebetü's-Selefiyye Yay., 2. Baskı, Lahor, 1985, s. 35; Muhammed Ali es-Senûsî, *Şifâu's-sadr bi-arâi'l-mesâilî'l-aşr min düreni'l-fıkhi'l-Mâlikî*, (Thk. Eden: Muhammed Ebû Usâme el-Cezâirî), Dâru'l-İmam Mâlik, Cezâir, 2001/1402, s. 67; Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, Nesil Yay., 1989, s. 251; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Diyanet Yay., Ankara, 1991, s. 490; Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2003, c. 27, s. 508.

geçersiz olduğuna dair hadisi rivayet etmekle Ebû Ca'fer el-Mansûr'a yapılan biatin da geçersiz olduğunu ima ettiği iddiasıyla geçirdiği soruşturma daha sonra bazı Abbasi yöneticilerinin taraf olduğu Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması tartışmaları da bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴ Hiç şüphesiz hukuk, siyasi ve iktisadi gücün paylaşımını belirleyen en temel unsurlardan biridir. Dolayısıyla devlet adamlarının hukuk sahasını kendi başına bırakmaması anlaşılır bir durumdur.

İslam hukuk tarihi incelendiğinde yönetimlerin hukuk alanında yaptığı tercihlerin mezheplerin her hangi bir bölgede yaygınlaşmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim araştırma konumuz olan Kuzey Afrika fıkıh havzasında da zaman zaman bazı mezheplerin ön plana çıkması ya da geri planda kalmasında siyasi tercihlerin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Hanefî ve Mâlikî mezhebinin yayılmasıyla ilgili yaptığı değerlendirmeler siyaset hukuk ilişkisini yansıtmaları bakımından önemlidir. Ona göre Kuzey Afrika'da Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî'nin (ö. 240/854) baş kadı olması ve Mâlikî mezhebine mensup kadılar tayin etmesi, toplumda Mâlikî mezhebinin yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur.⁵ Örneğin daha önceki dönemlerde Mâlikiler Mısır'da hâkim mezhepken, Eyyûbîler döneminde idarenin de desteğiyle Şâfiîlerin burada tekrar hâkim mezhep haline gelmesi siyasi etkiyi göstermektedir. Memlûk devletinin kuruluş yıllarında ise Şâfiîler, kadılık otoritesi açısından Malikîlerle çekişme halindedir. Memlûklu Sultanı el-Melikü'z-Zahir Baybars (ö. 676/1277) diğer üç büyük mezhep mensuplarının işlerini görmek için bunların yanına birer kâdilkudât tayin etmiştir. Bu dönemde Şâfiî kâdilkudâtı diğerlerine göre daha geniş yetkiye sahiptir. Kadıaskerler de Şâfiî, Hanefî ve Malikî mezheplerinden tayin edilmiş olup, bunlar daima sultanın maiyetinde bulunmak suretiyle, ismi geçen mezheplere mensup askeri sınıfın şer'î ve hukukî işlerini tedvir ederlerdi.⁶

⁴ Taşköprîzade, *Mevzûâtü'l-Ülûm*, (nşr. Ahmed Cevdet), İkdâm Matbaası, İstanbul, 1313, c. I, s. 666-667; Yûsuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. XV, s. 372; Karaman, a.g.e., s. 251; Özel, a.y.

⁵ Bu İbn Hazm'ın talebesi el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) rivâyetine göre İbn Hazm, Hanefî ve Mâlikî mezhebinin siyasî otorite (devlet) aracılığıyla yayıldığını iddia etmektedir. Ona göre Hanefî mezhebi, Ebû Yusuf'un baş kadı (*kâdî'l-kudât*) olmasından sonra, devletin egemen olduğu tüm bölgelerde Hanefî ekolüne mensup kadıların tayin edilmesiyle birlikte yayılmıştır. Mâlikî mezhebinin yayıldığı Endülüs'te ise, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (ö. 234/848) emir Abdurrahman b. el-Hakem nezdinde saygın bir konumunun olması onun, kadı tayininde sözünün geçmesine imkân tanımıştır. Kadılık görevini kabul etmemesi de onun devlet ve halk nazarındaki saygınlığını artırmıştır. Benzer şekilde Yahyâ b. Yahyâ da Mâlikî mezhebine mensup olan kadıların tayin edilmesi için dönemin halifesine önerilerde bulunmuştur. (Bkz. Muharrem Kılıç, "İbn Hazm ve Zâhirîlik", *İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, 27-28 Ekim 2007, Bursa, -Bildiri ve Müzakere Metinleri-*, Ensar Yay., İstanbul, 2010, s. 350-351; el-Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah *Cezvetü'l-Muktebis fî Târîhi Ulemâi'l-Endelûs*, Thk. Eden: İbrahim el-Ebyarî, Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kahire, 1989, c. II, s. 611).

⁶ M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1961, s. 148; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2004, c.

İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî (ö. 792/1390) her mezhepten kadî tayininin mezhep taasubunu artırmasından şikâyet etmektedir.⁷ Memlûkların iktidara gelmesiyle birlikte bu dönemde Hanefîlerin güçlenerek Şâfiîlere rakip hale geldiği, Malikîlerin üçüncü sıraya düştüğü anlaşılmaktadır.⁸ Zira Bâbertî'nin (ö. 786/1384) Türk hâkimiyeti döneminde Memlûk devletinde, Ebu Hanîfe ve Hanefî mezhebinin taklid edilmesi gerektiği konusunda dönemin Memlûk hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Şa'bân (ö. 778/1376)'a uyarı amaçlı yazdığı *"en-Nüketü'z-zarîfe fi tercihi'l-mezhebi Ebî Hanîfe"*⁹ adlı risalesi siyaset-hukuk ilişkisini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir.¹⁰ Bu sebeple İslâm hukukunda icthad ve taklid meselelerinin doğru bir şekilde analiz edilmesinde siyasi unsur ihmal edilmemelidir.

Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin (ö. 1276/1859) icthad kapısının kapanmasıyla ilgili sebepleri incelerken yaptığı şu tespit siyaset-hukuk ilişkisini daha iyi anlamaya yardımcı olacak mahiyettedir. Ona göre âlimleri icthad etmekten alıkoyan şey, ancak dört mezhepten birisine mensub fukahaya resmi görevler verilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu mezhepler dışında icthad eden âlimler bu tür vazifelerden mahrum kalmakta ve kadılık görevi alamamaktadır. İnsanlar da bu gibi kimseleri, bid'at ehline mensub kabul ederek fetvalarına itibar etmemektedirler. Ona göre icthad teşebbüsünde bulunan fakihlerin çoğalmasa ancak böyle bir engelin bulunmadığı durumlarda mümkün olacaktır.¹¹ Son asırlarda İslâm dünyasında icthad hareketlerinin mahiyeti incelendiğinde İslâm devletlerinin yıkılmaya yüz tuttuğu ve İslâm hukukunun yerine başka hukuk sistemlerinin ikame edilmeye başladığı bir döneme rastlaması tesadüf değildir.

Tarihi süreç içinde fıkıh ekollerinin oluşumuyla beraber gerek usûl, gerek ise fûrûu sahada ilk asırlardan itibaren bir süreç içinde temel eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bazı istisnalar olmakla beraber genellikle fikhî delillerin de yer aldığı bu eserler, sonraki dönemlerde ekseriyetle yerini delil zikretmeden mezhepte tercih edilen görüşlerin yer aldığı, âdeti bir kanun kitabı niteliğinde sayılabilecek tercih edilen görüşleri içeren

XXIX, s. 94; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1995, c. XII, s. 26; Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2003, c. XXVII, s. 521; H. Yunus Apaydın, "Karâfî, Şehabeddin", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 396-397; Ahmet İnanır, "İbn Ebi'l-İzz'in 'İttibâ'" Adlı Risalesi Bağlamında Ebu Hanîfe ve Hanefî Mezhebi Örneğinde Taklide Dair Görüşleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Yıl: 2013/II, s. 228.

⁷ İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 61, 92; İnanır, a.g.m., s. 229.

⁸ Tekindağ, a.g.e., s. 147; W. Heffening, "Şâfiî, Muhammed b. İdris", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1979, c. XI, s. 271; Kazım Yaşar Koprıman, "Baybars I", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1992, c. V s. 222.

⁹ Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Ekmelüddin el-Bâbertî, *"en-Nüketü'z-zarîfe fi tercihi-i mezheb-i Ebî Hanîfe"*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384, vr. 204b-

¹⁰ Bâbertî, a.g.e., vr. 211b.

¹¹ Muhammed b. Ali es-Senûsî, *İkâzü'l-vesnân fi'l-ameli bi'l-hadisî ve'l-Kur'ân*, Dâr-u Libya, Bingazi, 1967, s. 69-70; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, (Çev. Abdülhadi Tımurtaz), İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 90-93; Senûsî, *Mesâillü'l-aşr*, s. 59.

muhtasar eserlere bırakmıştır. Bu değişimde mezhep içindeki farklı görüşlerin çeşitli ihtilaflara sebep olması ve bunun da hukuki istikrar ve birliği zedelemesinin etkili olduğu söylenebilir. Sonraki hukukçular daha önce yazılan bu muhtasar eserlerin açıklanması ve yorumlanması amacıyla şerh ve hâşiyeleri temel uğraş alanı görmüşlerdir. Bu dönemlerde karşılaşılan hukukî sorunlar daha önce oluşmuş zengin hukuki miras içinde aynı zamanda bir devlet yetkilisi konumunda olan fakihler tarafından çözülmeye çalışılmıştır. Onların bu faaliyetleri beraberinde nevâzil ve fetâvâ türü eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu eserler Müslümanların tarih boyunca karşılaştıkları dini-hukuki sorunlar ve bunların çözümlerini ortaya koyan, başta müftü ve hâkimler olmak üzere herkesin kolayca istifade ettiği, dönemin güncel kaynakları olmuştur.¹²

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hukuki yapı XX. yüzyılın başlarına kadar çok az değişikliğe uğramakla beraber aynen devam etmiştir. Ancak İslam hukuk tarihinde neredeyse her asırda Müslümanların bir mezhep imamını taklit ederek belli kitaplar ve fakihler etrafında dolaşan hukuk anlayışını benimsemeyen fakihler bulunmuştur. *İbn Teymiyye* (ö. 728/1328), *İbn Kayyim el-Cevziyye* (ö. 751/1350), *İbn Ebî'l-İzz el-Hanefî, Şevkânî* (ö. 1255/1834) ve *Muhammed b. Ali es-Senûsî* bunlardan bazılarıdır. Sözü edilen bu fakihler ilk asırlardaki gibi doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten hüküm çıkarılması gerektiğini savunmuşlar, yaşanan İslam'ı Kur'an ve Sünnet gibi temel kaynaklarla kritik etmeye çalışmışlardır. Onlar bir mezhebi taklit etmek yerine delile tâbî olma (ittibâ') ve icthad yolunu benimsemişlerdir.¹³

Dört fikhî mezhebin esas alındığı hâkim hukuk anlayışına göre aykırı fikirlere sahip olduğu kabul edilen yukarıda adı geçen bu fakihlere yaşadıkları dönemlerde pek de iyi gözle bakılmamış, hatta siyasi ve iktisadi tedbirlerle sindirilmeye çalışılmıştır. Ancak son asırlarda iç ve dış baskıların etkisiyle İslam devletlerinin gerilemesiyle beraber asırlardan beri oluşmuş hukuk birikimi yeniden sorgulanmaya başlanmış; önceleri sıkı bir şekilde kapatılmaya çalışılan icthad kapısı, sonuna kadar açılmıştır. Hatta hukukla pek de ilgili olmayan pek çok sorunun kendi bağlamından çıkarılarak icthad yoluyla aşılabacağı düşünülmüştür.¹⁴ Hukuk anlayışındaki bu değişim beraberinde icthad taraftarı bu fakihleri merkeze taşımış, görüşlerinin ön plana çıkmasına vesile olmuştur.

¹² Eyyüp Said Kaya, "Muhtasar" (Fıkıh), *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 61-62.

¹³ M. Rahmi Telkenaroğlu, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) 'Reforma Karşı Tecdit' ya da 'Başkalaşmadan Yenileşme' Tasavvuru", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2013), s. 145.

¹⁴ Özgür Kavak, "Tecdid mi, Yeniden İnşa mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbal'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.17, 2011, s.196-198; a.m., "Dünyevî Bir "Fıkıh" İnşasına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usulü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi", *M.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 37, 2009/2, s. 35-72.

24-25 Mayıs 2014 tarihinde Konya'da Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öncülüğünde yapılan XI. İslam Hukuku Anabilim Dalları koordinasyon toplantısında *Fıkıh Havzalarında Oluşan Mirasımızın Değeri* adlı sunumda fıkıh havzalarına yönelik çalışmaların önemine dikkat çekilmiştir. Bu durum bizi öteden beri dikkatimizi çeken Kuzey Afrika fıkıh havzasını araştırmaya teşvik etmiştir.

İslam hukuk tarihi incelendiğinde özellikle müctehid hukukçular devrinden sonra Kuzey Afrika fıkıh havzası diğer fıkıh havzalarına göre daha fazla ictihad taraftarı fakihin bulunduğu bir havza olarak dikkati çekmekte ve daha çok araştırmayı hak etmektedir. Nitekim yukarıda isimlerini zikrettiğimiz pek çok fakihin Kuzey Afrika fıkıh havzasında yetiştiği görülmektedir. Ayrıca Anadolu fıkıh havzasını şekillendiren fıkıh havzalarının başında Kuzey Afrika fıkıh havzası geldiği söylenebilir. İbn Ebi'l-İzz'in kendisine reddiye yazdığı Ekmeleddin el-Bâbertî örneğinde olduğu gibi Hanefi mezhebi bağlamında Anadolu'dan Mısır'a giden öğrencilerin bunda etkili olduğu görülmektedir. Günümüzde de hala Mısır'a gidip-gelen öğrenciler sayesinde aynı etkileşimin devam ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Kuzey Afrika fıkıh havzasının incelenmesinin kendi fıkıh havzamızın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Kuzey Afrika fıkıh havzasında yetişen fakihlerden biri olan İbn Ebi'l-İzz'i, Ekmeleddin el-Bâbertî'yle daha önce yaptığımız bir çalışma vesilesiyle tanımış, ictihad ve ittibâ'ya dair görüşleri dikkatimizi çekmişti. Muhammed b. Ali es-Senûsî'yi ise Senûsiyye tarikatı üzerine doktora çalışması yapmış bir araştırmacının yönlendirmesi sayesinde tanımış olduk.¹⁵ İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim gibi fakihler üzerinde birçok araştırma varken bu iki fakihin ictihad anlayışı üzerinde pek durulmadığını, her iki âlimle ilgili karşılaştırmalı müstakil bir çalışmanın da bulunmadığını farkettilik. Biz de araştırmamızı biri, XIV. yüzyıl sonlarında diğeri de XIX. yüzyıl ortalarında Kuzey Afrika'da yaşamış bu fakihlerin ictihad anlayışlarını incelemeye ve karşılaştırmaya karar verdik.

Yukarıda yer verilen hukuk-siyaset ilişkisi dikkate alındığında ictihad ve taklit konularında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için yaşanan çağın ve siyasi ortamın bilinmesini gerekli kıldığından biz de bir makale çerçevesinde fakihlerin otobiyoğraflarına ve yaşadıkları döneme kısaca yer verme ihtiyacı duyduk. Bu sebeple öncelikle fakihlerin hayatı ve yaşadıkları döneme kısaca yer verdik. Sonra da ictihad anlayışlarını tespit ederek karşılaştırdık ve bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Şimdi İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî'nin hayatı ve ictihad anlayışına yer vereceğiz.

¹⁵ Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, 2. Baskı, Ensar Yay., Konya, 2008.

I. İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî'nin Hayatı ve İctihad Anlayışı

A. İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî'nin Hayatı ve Görüşlerinin Arkaplanı: Yaşadığı Çağ

XIV. yüzyıl Memlûk bilgileri içinde önemli bir yeri olan Ebû'l-Hasen Sadrüddîn Ali b. Alâiddîn Ali b. Muhammed b. Ebû'l-İzz el-Hanefî el-Ezraî es-Salihi ed-Dımaşkî 22 Zilhicce 731 (26 Eylül 1331) tarihinde doğmuştur. Dedeleri Dımaşk'ın 70 mil güneyindeki Ezriât'tan (Dereâ) gelerek o zamanda Dımaşk'ın kenar semtlerinden olan Salihîyye'ye yerleşmişlerdir. Bu yüzden Ezraî, Salihî ve Dımaşkî nisbesiyle de anılmaktadır. İbn Ebi'l-İzz lakabını büyük dedelerinden İbn Ebi'l-İzz'e nisbetle almıştır. Birçok âlim yetiştirmiş ilmiyeden bir aileye mensup olup dedelerinin büyük bir kısmı kadılık yapmıştır. Dedesi kâdî'l-kudât, babası kadı olan İbn Ebi'l-İzz, tahsilini muhtemelen babasından ve çevresindeki âlimlerden yapmıştır.¹⁶ On yedi yaşında Kaymâziyye Medresesi'nde ders vermiş, ardından Rûkniyye, İzzîyyetü'l-Berrâniyye ve Cevheriyye medreselerinde de görev yapmıştır. Amcasının oğlu Necmeddin 776 (1374) yılının sonlarında Mısır kadılığına tayin edilince onun yerine vekâleten Dımaşk'ta Hanefî kadısı olmuştur. Kısa bir süre sonra amcasının oğlundan boşalan Mısır kadılığına getirildiyse de iki ay görev yaptıktan sonra istifa ederek Dımaşk'a dönmüş ve tekrar müderrislik vazifesini yürütmeye devam etmiştir.¹⁷ İstifasında mezhep ve ictihad konularında Ekmeleddin el-Babertî'yle yaşadığı ihtilafın etkisi olduğu söylenebilir. Zira Bâbertî'nin 776 (1374) yılında Ebu Hanife ve Hanefî mezhebinin taklid edilmesi gerektiği konusunda dönemin Memlûk hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Şa'bân (ö. 778/1376)'a uyarı amaçlı yazdığı "*en-Nüketü'z-zarîfet fi tercih-i mezhebi Ebî Hanife*"¹⁸ adlı risalesi dikkate alındığında, bu eserin İbn Ebi'l-İzz'in görevi bırakmasında etkili olduğu söylenebilir. Çünkü bir ay gibi kısa bir zamanda Mısır kadılığından azledilmesi bunun güçlü bir ihtimal olduğunu akla getirmektedir. Zira İbn Ebi'l-İzz'in, Bâbertî'nin risalesine karşı yazdığı bir mezhebin taklid edilmesini doğru bulmadığı *el-İttibâ'* adlı reddiyesi bunu teyid etmektedir.¹⁹

İbn Ebi'l-İzz, Hanefî mezhebine bağlı bir muhitte yetişmesine ve ailesinden birçok Hanefî âlimi bulunmasına rağmen Dımaşk'te İbn Teymiyye'nin fikirlerinin tartışıldığı bir muhitte bulunduğundan onun öğrencilerinden İbn Kayyım el-Cevziyye ile Ebû'l-Fidâ İbn Kesir (ö. 774/1373)'den önemli ölçüde istifade etmiştir. İbn Ebi'l-İzz taklide ve mezhep taassubuna karşı bir tavır sergilemiş bazen Hanefî mezhebinin yerleşik ictihadlarına aykırı

¹⁶ İbn Ebi'l-İzz, *el-İttibâ'*, s.13; Ferhat Koca, "İbn Ebi'l-İz", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1991, c. XIX, s. 468.

¹⁷ Koca, *a.g.m.*, c. XIX, s. 468-469.

¹⁸ Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Ekmelüddin el-Bâbertî, "*en-Nüketü'z-zarîfet fi tercih-i mezheb-i Ebî Hanife*", Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384, vr. 204b-211b.

¹⁹ İnanır, *a.g.m.*, s. 231.

görüşleri de tercih etmiştir.²⁰ Bu sebeple sıkıntılarla karşılaşmış, kadılıktan istifa etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca İbn Ebi'l-İzz, edip ve şair İbn Eybek ed-Dımaşkî (ö. 764/1363)'nin Hz. Peygamber için yazdığı kasidesinde yer alan bazı hususları tenkit etmiş, diğer âlimlerin de kıskırtmasıyla dönemin Memluk Sultanı Berkuk (ö. 1399) bir fermanla İbn Ebi'l-İzz'in yargılanmasını istemiştir. Yargılama sonucu (784/1382) İbn Ebi'l-İzz dört ay hapis yatmak zorunda kalmıştır. Hapisten çıktıktan sonra kendisine resmî görev verilmemesi sebebiyle uzun yıllar sıkıntı ve ihtiyaç içinde yaşamıştır. Daha sonra Rebûlevvel 791'de (Mart 1389) eski görevine iade edilmiş, akabinde de ilk hatipliğini dedesinin yaptığı Sâlihiyye'deki Câmiu'l-Efrem'e hatip tayin edilmiştir. Bir yıl sonra da Zilkâde ayında 792 de (Ekim 1390) vefat etmiştir.²¹

İbn Ebi'l-İzz'in yaşadığı dönem Memluk Devleti, doğudaki Müslümanların Moğol, Endülüs'ün ise Haçlı istilâsına uğradığı bir sırada ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin sığındığı yer olmuştur. İlmî çalışmaları destekleyen ve yeni medreseler açan devlet adamları, İslâmî ilimlerde yeni bir canlılık meydana gelmesine ortam hazırlamışlardır. Açılan medreselerin çoğu Sünnî dört mezhep üzerine öğretim veren fıkıh medreseleri hüviyetinde olup bazılarında tek, bazılarında ise birkaç mezhebin fıkıh okutulmaktaydı.²² İbn Ebi'l-İzz, ictihad, taklit ve ittibâ konusundaki farklı görüşleri sebebiyle bir mezhebin fıkıh okutulmak üzere kurulan vakıf medreselerinin mezhep taassubunu artırdığını, halkın maslahat ve hukukunu zayi ettiğini iddia etmektedir. O'na göre bu şekilde medrese inşa edip vakfedenlerin çoğu cahildir. Bu da vakıf şartnamesinde ulemâ ayırımı yaptırıp belli bir mezhep ve imamını taassup saikiyle tayine sevk etmektedir. Vâkıfların şeriat ilmini ihya etmek olan maksatları sahihtir. Ancak bu şekilde yapılan vakıfların şeriata uygun olmadığını belirtmektedir.²³

İbn Ebi'l-İzz'in bu siyasi ve sosyal ortamda müderris ve kadı olduğu dikkate alındığında onun bütün mezhepleri kuşatan bir anlayış içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kendisini Mısır kadısı olarak tayin eden döneminin siyasi iradesinin de bu düşünceye yakın olduğu söylenebilir. Ancak Ekmeleddin el-Bâbertî'nin "*en-Nüketü'z-zarife fi tercihi mezhebi Ebî Hanife*"²⁴ adlı risalesiyle bu görüş ve uygulamaya şiddetle karşı çıktığı görülmektedir. Kamuoyunun desteğini de arkasına alan Babertî ve kendisini destekleyen Berkuk gibi emirler, dönemin devlet başkanını geri adım atmaya zorlamışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.²⁵

²⁰ İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 16; Koca, a.g.m., s. 469.

²¹ Koca, a.g.m., c. XIX, s. 469; İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 15-16; İnanır, a.g.m., s. 231-232.

²² Tekindağ, a.g.e., s. 147.

²³ İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 89-90; İnanır, a.g.e., s. 254.

²⁴ Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Ekmelüddin el-Bâbertî, "*en-Nüketü'z-zarife fi tercihi mezhebi Ebî Hanife*", Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384, vr. 204b-211b.

²⁵ Bâbertî, a.g.e., vr. 13a.

Müellifin tespit edilen birçok eseri vardır: *Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye*; *el-İttibâ'*; *Kitâbü't-Tenbîh alâ müşkilâtî'l-Hidâye*; *Kitâbü't-Tehzîb li-zihni'l-mürîb*; *Kitâbü'd-düleri'l-fıkh*; *el-Manzûmetü'l-lâmiyye fî târîhi'l-hulefâ*; *Risale ve en-Nûrû'l-lâmi' fî mâ yucmelü bihi fî'l-câmi* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.²⁶ Şimdi İbn Ebi'l-İzz'in icthada dair görüşlerine yer verilecektir.

C. İbn Ebi'l-İzz'in İctihad Anlayışı

İbn Ebi'l-İzz'in Bâbertî'nin risalesine karşı yazdığı "*el-İttibâ'*" adlı reddiyesi her iki âlim arasındaki mücadelenin ne kadar çetin olduğunu apaçık ortaya koymaktadır. İbn Ebi'l-İzz'in icthad anlayışı da bu risaleden açıkça tespit edilebilmektedir.

1. İbn Ebi'l-İzz'in Mezhep İmamları Hakkındaki Görüşleri

İbn Ebi'l-İzz'in yaşadığı XIV. y.y. kadar mezhepler oluşmuş ve sistemleşmiştir. Bu dönemde Mısır'da mezhep taassubunun ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Bâbertî'nin risalesinden anlaşıldığı kadarıyla bazı Şâfiîler Ebû Hanife'nin Buhârî'nin Sahih'inde yer alan bazı hadisleri bilmediğini iddia etmiştir. İbn Ebi'l-İzz hiçbir mezhep imamının kendi istek ve arzusuna göre hüküm vermediğini belirterek Ebû Hanife veya ilim ehlinen herhangi bir kimse hakkında "kasten nassa muhalefet etmiştir, Rasûlullah'a muhalefet etmiştir." demek doğru değildir görüşündedir. Ona göre "Belki nass ona ulaşmamıştır ya da bu hükümde delili görememiştir veya bir başka delil o delile taaruz etmiştir" denilebilir.²⁷

İbn Ebi'l-İzz'e göre Zâhirî mezhebinin kıyas delilini kabul etmemesi dışında Ebû Hanife başta olmak üzere bütün mezhep imamları; kitap, sünnet, icma ve kıyas delillerine bağlı olarak hüküm vermektedir. Nitekim İmam Şâfiî, Rasûlullah'ın sünnetine dayalı hususlarda sünnetin dışındaki farklı bir görüşe davet etmenin haram olduğu konusunda icma olduğunu ifade etmektedir.²⁸

İbn Ebi'l-İzz, mezhep imamlarına saygılı olmakla beraber onlardan birine bağlı olmayı hukuken gerekli bir durum olarak değerlendirmemektedir. O, diğer âlimlere değil de yalnız bir âlime tâbi olunması ve sadece onun icthadında hatadan masûn olması iddiasını fıtrata uygun bulmadığı gibi akıllı bir kimsenin söyleyeceği bir söz olarak da kabul etmez. Ona göre belli bir imama taassup derecesinde sıkı sıkıya bağlanmak Râfızîlerin yaptığı cinsten kınanmış bir vasıf ve cahiliye dönemi tutumudur. Bu iddia kabul edildiği takdirde, söz konusu mezhep imamı farkında olmadan peygamber makamına çıkarılacaktır.²⁹

²⁶ İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 17; Koca, a.g.m., c. XIX, s. 469-470.

²⁷ İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 30.

²⁸ İbn Ebi'l-İz, a.g.e., s. 44.

²⁹ İbn Ebi'l-İzz, a.g.e., s. 24-26.

İbn Ebi'l-İzz'e göre asıl yapılması gereken, bir mezhep imamına körü körüne bağlanmak yerine delili kuvvetli olan görüşe ittibâ' etmektir. İbn Ebi'l-İzz, Ebû Hanife örneğinde taklid ve taassubun yanlışlığını şu şekilde ortaya koymaktadır: Bazı mukallidler Ebû Hanife'yi taklide sıkı sıkıya bağlanıp, onu adeta peygamber makamına çıkarmaktadır ki, bu kimseler eğer ondan nassa muhalif bir görüş varid olmuşsa, nassı te'vil ederler. Ya da mensup oldukları imamın talebelerinin kitabından buldukları görüşlerden birini alıp diğerlerine iltifat etmezler. Bu imamın görüşleri onların yanında Şâriî'nin nassı gibidir. İmamdan nakledilmiş bir görüş olmadığı durumlarda çoğunlukla bir kısım talebelerin fetvaları bu nassları oluşturmaktadır. Hâlbuki Ebû Hanife'nin talebelerinden Ebû Yusuf, Muhammed ve diğer talebeleri hocalarının görüşlerine muhalif bir delil olduğunda açıkça hocalarına muhalefet etmişler, delil ile amel etmişlerdir. Fakat bu durum onları Hanefi mezhebine bağlı olmaktan çıkarmamıştır.³⁰ Ona göre hiç kimse Rasûlullah'ın haram, vacip ve mubah kıldığı konularda belli bir kişinin görüşüne bağlanmanın gerekli olduğunu iddia edemez.³¹

İbn Ebi'l-İzz, Bâbertî'nin Ebû Hanife daha önce yaşadığı için taklid edilmeye daha layık olduğu tezini reddetmektedir. Ona göre bir imamın daha önce yaşamış olması diğer imamlara tercih sebebi olamaz. Bu kabul edildiği takdirde Malik b. Enes, uyulma konusunda Ebû Hanife'den daha evlâdır. Çünkü onun mezhebi Medine ehlinin mezhebidir. Dolayısıyla diğer fıkıh havzalarının mezhebinden daha sahihtir. Buna rağmen Müslüman âlimlerden hiçbirisi Medine dışındakilerin Medine ehlinin icmaına uymasının gerekli olduğunu iddia etmemiştir.³²

Fakihlerden birinin diğerlerinden üstün olduğu konusunda bir nass yoktur. Bu iddiada bulunanların çoğu taassup ve hevâsından bulunmaktadır. Ona göre mukallit bir kimsenin dört imamdan birinin diğerlerinden daha faziletli olduğunu tespit edip taklit etmesi mümkün değildir.³³ Sonuç itibarıyla İbn Ebi'l-İzz mezhep imamlarının değerli kimseler olduğunu ancak hiç kimsenin onların mezhebine uymak zorunda olmadığını, imama değil delile itibar edilmesi gerektiğini düşünmektedir.

2. İbn Ebi'l-İzz'e Göre İctihad Kapısının Açık veya Kapalı Olması

İbn Ebi'l-İzz'e göre ictihad kapısının ne zaman kapandığı konusu ihtilaflı bir meseledir. Kimisi hicretten iki yüz yıl sonra, kimi Şâfiî'den sonra, kimi Evzâî'den (ö. 157/774), kimi de Süfyan'dan (ö. 161/778) sonra kapandığını iddia ederler ama ona göre bununla ilgili her hangi bir delil de yoktur. Bu iddiada bulunanlar yeryüzünde Allah'ın dinini delile dayanarak ayakta tutan hiç kimsenin olmadığını savunurlar. Onlara göre gerçek manada

³⁰ İbn Ebi'l-İz, *a.g.e.*, s. 24, 27, 40.

³¹ İbn Ebi'l-İz, *a.g.e.*, s. 24.

³² İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 27; İnanır, *a.g.m.*, s. 235.

³³ İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 42.

ilimle uğraşan, hüküm çıkarmak için Kur'an ve sünnete müracaat eden kimse kalmamıştır. Kur'an ve sünnet, onların taklit ettikleri imamın görüşüne uygunsa alırlar, uygun değilse almazlar. Hâlbuki nassın bulunmadığı durumlarda ve yine selef-i salihinin kendi arasında ihtilaf ettiği konularda Kur'an ve sünnete en yakın olanı bulmak için icthad yapmak gerekir. Ona göre bazı mukallidlerin iddia ettiği "Hakkında icma bulunan meselede icthad yapılmaz" kuralı ise hem Ebû Hanife döneminde hem de sonraki dönemlerde geçerlidir. Hevâ ve taassuba kapılmış kimseler dışında hiç kimse bunun aksini iddia edemez.³⁴

İbn Ebi'l-İzz'e göre fikhî hükümler Kitab, Sünnet ve icma gibi delillere dayanır. Bu işi sahabe, tâbiîn, etbau't-tâbiîn ve müctehid imamlar günümüze kadar icthad yoluyla yapmıştır.³⁵

İbn Ebi'l-İzz, bir Hanefi fakihi olarak mezhep taassubuna karşı müslümanları icthad ve ittibâya davet etmiştir. Zekâtın kendisine zekât verilebilen kimselerden sadece bir sınıfa verilmesi ve kadına dokunduğunda abdestin bozulması gibi meselelerde diğer mezhep imamlarının görüşüne karşı Ebû Hanife'yi tercih etmiş,³⁶ fakat ihramlıyken av hayvanı öldürenin hükmü ve eşcinsellik (lûtlilik) gibi meselelerde verilecek ceza ile ilgili hanefilerin savunduğu usul kaideleri dışında farklı bir yaklaşım benimsemiştir.³⁷ Hanefi mezhebinin, durgun su kullanıldığında veya buna çok az bir necaset bulaştığında kirlenmesi konusundaki görüşleriyle diğer mezheplere göre çok daha katı bir tutum içinde olduğunu bu hükmün de insanların hayatını zorlaştırdığı iddia etmiştir.³⁸

Netice itibarıyla İbn Ebi'l-İzz, icthad kapısının kapalı olduğu iddiasını reddetmiştir. O, sahabe, tâbiîn, etbau't-tâbiîn, müctehid imamlar dönemindeki gibi hükümlerin şer'î delillerden hareketle istinbat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Şimdi Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin hayatı ve icthad anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

II. Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Hayatı ve İctihad Anlayışı

A. Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Hayatı ve Görüşlerinin Arkapları

Muhammed b. Ali es-Senûsî, 12 Rebîülevvel 1202'de (22 Aralık 1787) Cezayir'in Vehrân vilâyetine bağlı Vâsita'da doğdu. Kendisinin birçok nisbesi bulunmaktadır. Hz. Hasan'a ulaştığı için Hasenî, doğduğu bölgenin İdrîsî hanedanının kurucusu Seyyid İdrîs'e nisbetinden dolayı İdrîsî, dedesi Hattab b. Ali b. Yahya'dan dolayı da Hattâbî lâkablarıyla

³⁴ İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 41; İnanır, *a.g.m.*, s. 241.

³⁵ İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 42.

³⁶ İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 66.

³⁷ İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 39.

³⁸ İbn Ebi'l-İzz, *a.g.e.*, s. 61.

tanınmaktadır.³⁹ Eserlerinde “Muhammed b. Ali b. es-Senûsî el-Hattâbî el-Hasenî el-İdrisî” nisbesini kullanmaktadır.⁴⁰

Muhammed b. Ali es-Senûsî henüz iki yaşındayken babasını kaybetmiştir.⁴¹ Senûsî ilk eğitimini dönemin ileri gelen âlimlerinden olan akrabalarından almıştır. Bu esnada Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemiş, fıkıh, tefsir, akâid ve kelâm konularında temel bilgileri tahsil etmiştir. Daha sonra eğitimini dönemin ileri gelen âlimlerinden çevredeki Müstegânem, Mâzûne, Muasker ve Tilimsân medreselerinde sürdürmüştür. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Fas’taki tarihi Karaviyyîn Medresesi’ne kaydolarak ileri gelen hocalardan dini ve tabîî ilimler öğrenmiştir.⁴² O, dini ilimler arasında özellikle fıkıh ilmine büyük önem vermiş, İmam Malik’in *Muvatta’*’ını detaylı bir şekilde okuduğunu bildirmiştir. Daha sonra da bu esere mukaddime yazmıştır. Senûsî, aynı zamanda tasavvufa ilgilenmiştir.⁴³ O, zâhirî ilimler yanında bâtınî ilimlerde de uzman iki yönlü âlim ve ârif bir kimse olarak ön plana çıkmıştır.

Senûsî, ilk görevine müderris ve vaiz olarak Fes Ulu Camii’nde başlamış ve kesintisiz sekiz yıl hizmet etmiştir. Burada ilmi ve takvasıyla meşhur olmuş, fakat bir süre sonra dinî ve sosyal hayatla ilgili yenilikçi fikirleri yüzünden yakın takibe alınmıştır.⁴⁴ Bunun üzerine 1819 yılında Fas’tan ayrılarak Kostantiniyye yakınlarındaki Evlâd-ı Nâil zaviyesinde 1239/1823’e kadar irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴⁵ Bu tarihlerde Cezayir Fransa tarafından işgal edilmiştir.⁴⁶ Bu gelişme üzerine 1823 yılında Kahire’ye gitmiştir. Burada Senûsî’nin ictihad-ı İslam düşüncesi, Osmanlı’dan bağımsızlığını kazanmaya çalışan Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın tepkisini çekmiş, Ezher ulemâsı ile sert tartışmalara girmiş, özellikle ictihad ilgili görüşleri başta olmak üzere çeşitli fikirleri sebebiyle dini bozmak ve müminlerin sapıklığa düşmesine yol açmakla itham edilmiştir.⁴⁷ Mısır’da barınamayarak 1825 yılında ictihad ve tütünün haramlığı gibi konularda benzer görüşlere sahip Vehhâbîlerin

³⁹ Ahmet Kavas, Muhammed b. Ali es-Senûsî, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 529; Seyyid Ahmed eş-Şerîf, *el-Envârü’l-kudsîyye fi mukaddimetü’t-tarîkatî’s-Senûsiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1342, s. 4-5.

⁴⁰ Senûsî, *İkâz*, s. 3.

⁴¹ Muhammed Tayyib el-Eşheb, *es-Senûsî’l-Kebir*, Kahire 1946, s. 8; Meryem Cemile, *Batı Materyalizmi Karşısında İslâm*, (Çev. Kemal Kuşçu), Çile yay., İstanbul 1976, s. 223.

⁴² Senûsî, *İkâz*, s. 7-8; Eşheb, *a.g.e.*, s. 15-16; Özköse, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁴³ Özköse, *a.g.e.*, s. 61; Kavas, *a.g.m.*, s. 529.

⁴⁴ Kavas, *a.g.m.*, s. 529. Özköse, *a.g.e.*, s. 61-62; Cemile, *a.g.e.*, s. 223.

⁴⁵ Ahmed Sıdkı Deccânî, *el-Hareketü’s-senûsiyye neşetühâ ve nümüvvühâ fi’l-karnî’t-tâsi’-aşer*, y.y., Kahire, 1967, s. 58; Özköse, *a.g.e.*, s. 62.

⁴⁶ Kavas, *a.g.m.*, s. 530.

⁴⁷ Özköse, *a.g.e.*, s. 63; Kavas, *a.g.m.*, s. 530.

etkin olduğu Hicaz'a gidip yerleşmiş ve 1828'e kadar burada ikamet etmiştir.⁴⁸ Burada İdrisiye tarikatının kurucusu Ahmed b. İdris (ö. 1837) ile tanışmış ve ona intisap etmiştir. Muhammed Aliş (ö. 1299/1882) Senûsî'yi Ahmed b. İdris'in taraftarı olarak nitelendirmektedir.⁴⁹ İkisi birlikte, dönemin Vehhâbî âlimlerine karşı, tasavvuf düşüncesinin müdafaasını yapmışlardır. Fakat Vehhâbîler'in artan baskıları sebebiyle şeyhi Ahmed b. İdris'le birlikte 1244/1828 Mekke'yi terk etmek zorunda kalmış Vehhâbîlere karşı Osmanlılarla işbirliği halinde mücadele eden Yemen sınırındaki Asir bölgesindeki Sabya şehrine gitmiştir. Bir müddet sonra şeyhi Ahmed b. İdris vefat etmiş, ölmeden önce de tarikatın şeyhliğini Muhammed es-Senûsî'ye devretmiştir.⁵⁰

Muhammed b. Ali es-Senûsî, ilk zaviyesini 1253/1837 yılında Mekke'deki Ebû Kubeys dağında açmıştır. Üç yılını burada irşad faaliyetleriyle geçiren Senûsî, 1256/1840 tarihinde Mekke'den ayrılıp tekrar Kahire'ye gitmiştir. Mekke'den ayrılmasında Hicaz ve Necd bölgesinde etkili Vehhâbîlerin tasavvufta önemli kabul edilen tevessül, rabîta ve şefaât gibi konularda ortaya koydukları tutum etkili olabilir. Zira bu dönemde Vehhâbîler kendi anlayışlarına göre şirke düşen kimselere karşı cihad ilan ederek onların can ve mallarının helal olduğu anlayışındaydı. Onun bu yıllarda Muhammed b. Abdülvehhâb'ın görüşlerini benimsediği iddia edilmiş olsa da bir sûfî olarak onlarla anlaşabilmesi mümkün değildir. Vehhâbîler, tasavvufî yönü sebebiyle Senûsî'ye karşı menfi tutum sergileseler⁵¹ de, ictihad kapısının açıklığı gibi konularda ortak fikirleri bulunmaktadır. Bu durum onların diğer tarikatlara göre Senûsiye tarikatını takdir etmesine, onu kendilerine yakın bir hareket olarak görmesine vesile olmuştur.⁵²

Muhammed b. Ali es-Senûsî, Kahire'de barınamamış ve ayrılmak durumunda kalmıştır. Bu arada dönemin Ezher ulemasından Malikî mezhebi fetva komisyonunun da başkanı Şeyh Muhammed Aliş ile ciddi tartışmaları bulunmaktadır. Şeyh Aliş'in Maliki mezhebine göre verdiği fetvaları içine alan önemli eseri, *Fethü'l-Âliyyi'l-Malik fi'l-fetâvâ alâ mezhebi'l-İmami'l-Malik* adlı eserinde bunun izlerine rastlanmaktadır. Burada Senûsî, Ahmed b. İdris'in taraftarı olarak bilinmektedir. Kendisini ve müritlerini sapkın ve saptıran

⁴⁸ Kavas, Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin 1830 'lu yılların başlarından itibaren Kahire'de ikamet ettiğini ve daha sonra Mekke'ye gidip yerleştiğini ifade etmektedir. (Kavas, a.g.m., s. 530)

⁴⁹ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Aliş, *Fethü'l-Âliyyi'l-Malik fi'l-fetâvâ alâ mezhebi'l-İmami'l-Malik: Fetâvâ İbn Aliş*, (Thk. Eden: Ali b. Nâyifîş-Şuhûd), y.y., y.y., 2007, s. 77.

⁵⁰ Özköse, a.g.e., s. 63-64; Kavas, Ahmed b. İdris'in Senûsî'yi Mekke'deki zaviyesinde halife olarak bıraktığı, Senûsî'nin zaman zaman şeyhinin yanına gidip geldiği, bu seyahatlerinin birinde şeyhinin onu Habeşistanlı müridlerinden Hatice el-Habeşiye ile evlendirdiği kaydedilmektedir. (Kavas, a.g.m., s. 350)

⁵¹ Kavas, a.g.m., s. 530

⁵² Özköse, a.g.e., s. 201-202.

kimseler olarak nitelendirmektedir. Haksız yere insanların mallarını gasbeden, tarikatten ayrılmayı isteyen kimselerin ise canına kasteden kimseler olarak itham edilmektedir.⁵³

Muhammed b. Ali es-Senûsi bir tarikat şeyhi olmanın yanında hadis ve fıkıh alanında dönemin ileri gelen âlimleri arasındadır. Cağbûb'da fıkıh, hadis, tasavvuf, felsefe, tarih, tefsir, edebiyat, astronomiyle ilgili kitapları içeren 8000 ciltlik kütüphanesi onun ilme olan alakasını ortaya koymaktadır.⁵⁴

Senûsî'nin eserlerinin toplam sayısı konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan sekizi matbu, dokuzu yazma halinde on yedi eserin Senûsî'ye ait olduğu bilinmektedir.⁵⁵ Eserleri kısaca şu şekildedir: *Kitâbü'l-mesâilî'l-Aşar/Buğyetü'l-mekâsîd fî hülâsatî'r-rasîd, es-Selsebilü'l-muayyen fî't-tarâiki'l-erba'in, İkâzü'l-vesnân fî'l-ameli bi'l-hadisi ve'l-Kur'ân*⁵⁶, *el-Menhelü'r-rave'r-râik fî esânidi'l-ilmi ve usûli't-tarâik, ed-Dürerü's-seniyye fî ahhârî's-sülâleti'l-İdrisiyye, Risâletü'l-müselleslâti'l-aşara fî'l-ehâdisi'n-nebeviyye, Risâletü mukaddimeti Muvattai'l-İmâmî'l-Mâlik, Şifâü's-sadr bi-ârâi'l-mesâilî'l-aşar*.⁵⁷ eş-Şümûsü's-şârika fî esânîdi şüyühine'l-meğâribe ve'l-meşârika. İbn Senûsî bu eseri için, *Fihristüne'l-kübrâ/Büyük Bibliyografyamız* adını vermektedir. Bu esere, ayrıca, *eş-Şümûsü's-şârika fî terâcim-i meşâyihî'l-meğâribe ve'l-meşârika* adı verilir. *el-Büdü'rü's-safîra fî 'avâli'l-esânidi'l-fâhira. Fihristüne'l-kübrâ'nın* özetinden oluşan küçük bir fihristtir. *el-Büdü'rü's-safâra fî ihtisârî's-şümûsü's-şârika* adıyla da bilinir. Bu eserler dışında daha birçok eser kendisine isnat edilmektedir.⁵⁸

⁵³ Burada bizzat Muhammed es-Senûsî'nin ismi geçmemektedir. Ancak şeyhi Ahmed b. İdris'e meyleden Berkâ'da zaviye açan kimse olarak zımnen yer almaktadır. Sorulan fetvada Senûsî'nin görüşleri şu şekilde özetlenmektedir: "Dört mezhep imamından birini taklid etmeyi, Kur'an ve sünnetten hüküm çıkarma iddiasıyla terk eden ve fıkıh kitaplarını bırakarak Ahmed b. İdris'e meyleden kimsenin görüşleri şu şekildedir: Fıkıh kitapları hatadan korunmuş değildir. İçlerinde sahih hadise aykırı pekçok hüküm bulunmaktadır. Nasıl olur da âyet ve sahih hadisleri terk ederek ictihadlarında hata ihtimali bulunan imamları taklid edersiniz. Ayrıca imamların görüşlerini savunan ve onları taklid eden kimseye "ben size Allah ve rasûlü şöyle buyuruyor diyorum sizler ise bana Malik, İbn Kâsım ve Halil şöyle diyor diyorsunuz." Bu kimseler, hata ihtimali bulunan sözü bırakarak hatadan korunmuş şârii'nin sözlerini kabul ettiğini iddia etmektedirler. Fiillerinden bazıları ise şöyledir: Yarım günlük mesafede namazı kısaltmakta ve Ramazan orucunu tutmamaktadırlar. Abdestsiz bir şekilde tilâvet secdesi yapar ve cenaze namazı kılarlar. Farz namazlarda besmeleyi cehrî okurlar, kunût dualarını da rûkûdan sonra cehrî bir şekilde okurlar. Namaz kılarken kıyamda elleri bağlarlar, sabah namazlarını da hava aydınlancaya kadar te'hir ederler." Ayrıntılı bilgi için bkz. (Muhammed Aliş, a.g.e., s. 77-95).

⁵⁴ Özköse, a.g.e., s.312.

⁵⁵ Eşheb, a.g.e., s. 81-83; Özköse, a.g.e., s. 78 vd.

⁵⁶ Bu eser, Abdülhadi Timurtaş tarafından "İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı" adıyla 1995 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

⁵⁷ Eşheb, a.g.e., s. 81; Deccânî, a.g.e., s. 133; Aslında *Şifâü's-sadr bi-ârâi'l-mesâilî'l-aşar* adlı bu eser "*Kitâbü'l-mesâilî'l-Aşar el-Müsemmâ: Buğyetü'l-mekâsîd fî hülâsatî'r-rasîd*" adlı eserin üçün bölümüdür.

⁵⁸ Eserlerinin bir listesi için bkz. Deccânî, a.g.e., s. 132, 150; Senûsî, *Şifâü's-sadr*, s. 3-4; Özköse, a.g.e., 80-81.

B. Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin İctihad Anlayışı

Senûsî, "İkazu'l-vesnan fi'l-ameli bi'l-hadisi ve'l-Kur'an" adlı eserinde ictihad, taklit ve ittibâ hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Senûsî, bu eserinde dinin muhafaza ve tecdidinin ancak ictihad ile mümkün olacağını iddia etmiştir. Bu amaçla ictihad kapısının açıklığını, şartlarını ve tatbikatıyla ilgili sınırları belirlemeye çalışmıştır. Özellikle ictihad kapısının kapandığını söyleyenlere karşı geçmişten günümüze kadar örnekler sunarak bunun aksini iddia etmiş ve kıyamete kadar ictihadın devam edeceğini savunmuştur.⁵⁹

Senûsî, "*Kitâbü'l-mesâilî'l-aşr el-Müsemma: Buğyetü'l-mekâsîd fî hülâsati'r-rasîd*" adlı eserinde ise mezhep, fetva ve kaza kavramlarını tartışmaktadır. Bu eserin üçüncü bölümünde namaz bahsi etrafında on meselede ictihad örnekleri sunmaktadır. Namazda ihram tekberi alırken ve rukûya giderken ellerin kaldırılması ve kıyamda ellerin bağlanması meselesi gibi on meselede Mâlikî mezhebinin görüşlerinden ayrılmakta, daha kuvvetli bulunduğu delille ittibâ etmektedir. Bu yöntem kendisini Hanbelî mezhebine yaklaştırmaktadır. Ona göre bir kimsenin "benim tâbi olduğum mezhep imamı bu hadisi görmüştür" diyerek sahih hadisi reddetmesi doğru değildir. Senûsî, her konuda bütün hadis rivayetlerini inceleyerek en sahih rivayeti esas almaya çalışmaktadır.⁶⁰

1. Klasik Fukahâya Yönelik Tenkitleri

Senûsî'ye göre yaşadığı dönemdeki klasik hukuk anlayışa sahip âlimler, mezhep âlimlerini menkıbe ve kerametlerle yücelterek âdeta Rabb edinmektedir. Kendilerine nasihat eden hadisi esas alan arkadaşlarına düşman olurlar. Bir kitapta taklid ettiği mezhep imamına ait taklidi meneden, sahih hadislerle sarılmayı, onlara tâbi olmayı tavsiye eden bir ibareyle karşılaştıklarında o tavsiyelerden yüz çevirirler. Bir mesele hakkında yüz sahih hadis olsa bile bunlar, taklid ettiği müctehid, o hadislerle amel etmediği takdirde amel etmezler. Taklid ettikleri imamların Kur'an ve sünnete muhalif olan görüşlerini savunurlar. İmamlarını haklı çıkartmak için çeşitli yöntemlerle nassı gerçek mânâsından çıkartmaya çalışırlar. Senûsî'ye göre onların bu durumları irtidat değilse bile ona yakın bir şeydir. Çünkü bu kimseler taklid ve taassup bataklığına saparak Kur'an ve sünneti terk etmektedir. Senûsî bu durumda olan kimselere taklid ettikleri mezhep imamlarının Kur'an ve hadisi merkeze almaları gerektiğine dair sözlerine kulak vermelerini tavsiye etmektedir. Ona göre selef ve gerçek ilim sahipleri bu kimselerin yaptığı gibi yapmamış, kendilerine bir hadis ulaştığında hadise muhalif sahabe görüşlerini dahi terk ederek hadisle amel etmişlerdir.⁶¹

⁵⁹ Senûsî, a.g.e., s. 1-131.

⁶⁰ Muhammed b. Ali es-Senûsî, *Kitâbü'l-mesâilî'l-Aşar el-Müsemma: Buğyetü'l-mekâsîd fî hülâsati'r-rasîd*, Dâr-u Libya Yay., Bingazi, 1967, s. 1-179; a.m., *Şifâu's-sadr bi-arâ'l-mesâilî'l-aşr min düleri'l-fıkhi'l-Mâlikî*, s. 6-102, 145-179.

⁶¹ Senûsî, a.g.e., s.101-104; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 135-136.

Nitekim Ebû Hanife "Bu benim görüşümdür; bana hadis getireni kabul eder görüşümü bırakırım" demiştir. Bir başka ivayette de Ebu Hanife "Kur'an'a, sünnete ve sahabe görüşüne muhalif görüşüm varsa onu almayınız" buyurmaktadır. Şayet Ebu Hanife'nin icthadı Allah'ın hükmü olarak kabul edilmiş olsaydı, Ebu Yusuf ve Muhammed kendisine asla muhalefet etmezdi.⁶²

Senûsi yaşadığı dönemdeki ulemâyı, dört mezhep imamından sonra icthadın olmayacağı konusunda icma bulunduğunu ve bunu dinen zarurî olarak bilinmesi gereken zarurî bir durum olduğu görüşünde olan ve icthada teşebbüs eden âlimleri de tekfir eden cahiller olarak nitelemektedir. Ona göre araştırmacı âlimlerin kitaplarını biraz inceleyen ve din imamlarının konuyla ilgili birkaç sözünü bilen, onların bu iddiasının gerçek dışı olduğunu anlar. Ayrıca meşhur dört imamın dışında Süfyan-ı Sevrî, Leys b. Sa'd, İbn Uyeyne, İshak b. Raheveyh, Muhammed b. Cerir ve Dâvûd gibi nice müctehid imamlar çıkmıştır. Moğolların Abbasî devletinin sonlarına doğru, Müslümanlara saldırıp kitaplarını yaktıkları ve nehirlerle attıkları zamana kadar, bu âlimlerin müntesipleri İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde asırlardır varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak Hicrî V. asırdan itibaren âlimlerinin ölümü ve talebelerin gevşekliği sebebiyle müntesipleri kalmamıştır. Dolayısıyla hiç kimse dört mezhep imamından sonraki dönemlerde yaşamış ve taklid ettikleri mezhep fakihlerinin kendilerinden ilim alarak istifade etmiş oldukları bu kimselerin hak üzere olmadıklarını iddia edemez.⁶³ Senûsî, Hz. Peygamberin "Asırların en hayırlısı benim bulunduğum asır, sonra onu takip edenler, sonra onu takip edenlerdir. Sonraki devirlerde ise yalancılık yayılacaktır"⁶⁴ hadisini ilk iki veya üç nesli kapsadığını imamlarının yaşadığı asrı ise kapsamadığı gerçeğinden hareketle taklitçilerin bu hadisi delil olarak ileri sürmesine hayret etmektedir. Ona göre Endülüste Malikî mezhebini yayan kimsenin Evzâî mezhebine mensup bir kimse olduğundan hareketle Malikî mezhebinin daha önce geldiği iddiasının temelsiz olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

Senûsî'nin iddiasına göre klasik hukuk anlayışa sahip ulemâ, taklid ettikleri imam dışında bütün sahabîleri, tabiîni ve İslâm ümmetinin bütün âlimlerini yok hükmünde kabul etmişler, onların fetva ve görüşlerine itibar etmemişlerdir. Onlar dışında incelediklerini de ancak reddetmek için yararlanmışlardır. Senûsî bu âlimleri Allah'ın kitabını ve Rasûlünün sünnetini muhafaza etmeyen neredeyse iman tohumunu kalplerden çıkartan, dininin esaslarını yok eden bid'atçılar topluluğu olarak değerlendirmektedir.⁶⁶

⁶² Senûsî, *Kitâbü'l-mesâilü'l-Aşr*, s.19, 42.

⁶³ Senûsî, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Fedâilu Ashabi'n-Nebî, 1; Şehâdet, 9.

⁶⁵ Senûsî, *Mesâilü'l-aşr*, s. 44.

⁶⁶ Senûsî, *İkâz*, s.119.

Senûsî, yaşadığı dönemin klasik hukuk anlayışına karşı çıkarak, Müslümanların birkaç mezhep ve fıkıh kitabı etrafında şekillenen kendi ifadesine göre “yüzeysel hukuk” anlayışa sahip olduklarını ifade etmiştir. O, doğrudan doğruya kitap ve sünnetten hareketle icthad edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre son devir Maliki fakihleri, bir görüş veya rivayetin sadece Müdevvene kitabında bulunmasını tercih sebebi olarak yeterli görmektedir. Hiçbir makul gerekçeleri olmaksızın sahih hadisleri sadece Müdevvene kitabında bulunan bir rivayet için reddediyorlar. Örneğin namazda elleri salma meselesinde Kitap ve sünnete muhalif davranıyorlar. Hâlbuki İmam Malik ve talebelerinden elleri bağlamayı ifade eden güvenilir kişilerin rivayetleri nakl olunmuştur. Senûsî'ye göre kendi döneminde ilimle uğraşan kimselerin pek çok ilmi öğrendiklerini, ancak hayatta karşılarına çıkan namaz ve imanla ilgili meseleler sorulduğunda ise soruyu bile anlamakta zorlandıklarını iddia etmektedir. Senûsî'ye göre fetva veren kimse (müftî) Allah'ın hükmünü haber veren kimsedir. Tahriç ehli olmayan kimselerin mezhep imamlarının icthadlarından yeni sorunlara çözüm üretmeleri Allah'a yalan isnad etmeye yakın bir şeydir. Bu ise din ile oyun olup fasıklıktır.⁶⁷

Netice itibarıyla Senûsî, ortaya çıkan her türlü problemin çözümünü eskilerin eserlerinde aramayı ve yeni icthadın caiz olmadığını görüşünü reddetmektedir. O, çağdaş gelişmeler ve problemler karşısında fıkıhı, farklı bir anlayışla yeniden yorumlamayı savunmaktadır. Ona göre dört mezhebin son devir fakihleri, delillerle uğraşmanın faydasız bir uğraş olduğu inancına dayanarak delillerden soyutlanmış muhtasar kısa metinlere yönelecek delillerden habersiz bir şekilde bu eserlere göre hüküm vermektedirler. Kur'an ve sünnetten ise bir hüküm kaynağı olarak istifade etmemektedirler. Onlar kendi mezheplerini dahi tam olarak bilemeyen, imamlarının mezhebi diye bildikleri nice hükümlerin sünnet ve icmaya aykırı olduğundan habersiz cahil kimselerdir. Onlar bu eserlerdeki görüşlerin Kur'an, sünnet ve icmaya muhalif olmadığını kabul ederler. Senûsî'ye göre onlar hadis, hadis usûlü, fıkıh, fıkıh usûlü ve ilm-i hilaf kitaplarından tamamen yüz çevirmişlerdir. Belki de bu konularda insanların en cahilidirler. Bunun en bariz, en çarpıcı kanıtı Maliki mezhebine mensup ilk devir fakihlerinin kitaplarıdır. Meselâ Kadı İsmail'in el-Mebhut'u, İbn Abdûs'un el-Mecmûa'sı, İbn Abdilberr'in Temhid'i, Sened b. Anan'ın Tıraz'ı bunlardandır. Bu kitapların sayfaları delillerle ve “taklid”i kötüleyen ifadelerle doludur.⁶⁸

2. İctihad Anlayışı

Senûsî, icthad anlayışını çeşitli mezhep hukukçularından yaptığı alıntılarla ortaya koymaya çalışmaktadır. Bununla dönemin taklid taraftarı âlimlerin içinde bulundukları durumun kendi mezhepleri tarafından dahi doğru bulunmadığını göstermeyi amaçlamaktadır. Senûsî, bir mezhebi ya da onun imamını kuru kuruya taklidi, kişiyi dinden çıkaracak

⁶⁷ Senûsî, a.g.e., s.103; Senûsî, *Mesâilü'l-aşr*, s.31.

⁶⁸ Senûsî, *İkâz*, s. 27; Senûsî, *Mesâilü'l-aşr*, s. 42, 45.

kadar tehlikeli görmektedir. Senûsî'ye göre âlimler Hz. Peygamberin ümmetine bıraktıkları halifeleridir. Onlar her zaman kitab ve sünnete sarılmış, sünnete uyanın gerekliliği hususunda icmâ oluşturmuşlardır. Sünnet onlarla ihya edilmiş, kitap onlarla muhafaza edilip hâkim kılınmıştır. Kur'an onlarla, onlar Kur'an'ın esrarıyla konuşmaktadır. Ancak bu durum onların istemeden de olsa bazı meselelerde kitap ve sünnete muhalefet ettikleri gerçeğine aykırı değildir. Bütün sahih hadislerin her âlime veya bazı âlimlere ulaştığı kanısında olanlar yanılmaktadır. Çünkü sünnet mezheb imamlarının yaşadıkları asırdan sonra tedvin edildi. Ama bu durum onların sünnet bilgisinin az olduğu anlamına gelmez. Zira sünnet tedvin edilmezden önce yaşayan âlimlere sahih bir rivayetle ulaşmış pek çok hadis, sonrakilere ancak meçhul ve munkatı bir rivayetle ulaşmış veya hiç ulaşmamıştır. Sünnet yazılmadan önceki âlimlerin kitapları, elimizdeki kitaplarda mevcut hadislerden kat kat fazlasını içeren kalbleriydi. Ayrıca hadisleri belli bazı kitaplara indirgemek doğru değildir. Kişide çok kitapların bulunması, o kitaplardaki bütün bilgilere sahip olması da demek değildir. Senûsî'ye göre Resulullah'ın bütün hadislerini bilmeyen müctehid olamaz denilmemelidir. Çünkü icthad için Hz. Peygamber'in ahkâmı ilgili bütün sünnetine vukûfiyeti şart koşulursa, bu durumda müctehid derecesine ulaşacak kimse bulunamaz. Fakat müctehidin bu hadislerin çoğunu bilmesi gereklidir. Bu durumda müctehidin bilemeyeceği bazı hadisler olacaktır ve kendisine ulaşmayan bazı hadislerle muhalif görüşü de olacaktır. Fakat dediğimiz gibi, o mazurdur. Ona göre bir âlimin sahih bir hadisle çelişen bir görüşü olduğu takdirde, örneğin hadisin âlime ulaşmaması, hadisin âlime göre zayıf olması gibi bir gerekçeye dayanmaktadır. Ona göre mezhep imamları için terki caiz olmayan hadise muhalefet etmeleri çok fazla söz konusu değildir. Ama sahih hadis varken, yanında bu hadisi reddedecek bir delili olması ihtimalini dikkate alarak, bir âlimin sıradan bir sözüne dayanmak doğru değildir. Hâlbuki âlimler kitap ve sünnete aykırı düşen görüşleri karşısında taraftarlarına Kur'an ve sünnete sarılmalarını istemiştir.⁶⁹ Senûsî, sahih hadisin bulunduğu durumlarda söz konusu konuda icma ve kıyas bulunduğu iddiasını doğru bulmamaktadır.⁷⁰

Senûsî'nin âlimlerin hadis bilgisiyle ilgili yaklaşımları İbn Teymiyye'nin "Rafu'l-melâm an eimmeti'l-a'lâm" adlı eserindeki görüşleriyle paralellik arz etmekte, doğrudan doğruya bu eserden alıntı yaptığı görülmektedir.⁷¹

Senûsî, taklid edilmesi gereken mezhepleri sadece dört mezhebe indirgeyenlerin görüşlerini reddetmektedir. Ona göre dinde asıl olan ittibâ'dır. "Taklid, dinen sözleri delil sayılmayan, görüşleri din olarak kabul edilmeyen kimsenin mezhebini, mezhep edinip ona

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Senûsî, a.g.e., s. 15-20; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 18-31.

⁷⁰ Senûsî, a.g.e., s. 27.

⁷¹ İbn Teymiyye, *Raf'ul melâm an eimmeti'l-a'lâm*, Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 3-35; Senûsî, *İkâz*, s. 12 vd.; *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 13-39.

uymaktır. İttibâ' ise şer'î delil olan Kitap ve sünnete uymaktır. Netice olarak dinde ittibâ' caizken, taklid yasaktır.⁷²

İctihad kapısının kapalı olduğunun kabul edildiği veya imkânsız şartlara bağlandığı bir dönemde o, icthadın her zaman mümkün ve kolay olduğunu, alanla ilgili nitelikli eserlerin okunması sûretiyle gerekli yeterliliğin elde edilebileceğini iddia etmektedir. Ona göre müctehidin usûl, cedel, hilaf ilmi ve istinbat metodlarını bilmesi, kendisini hatadan uzaklaştıracaktır. Ancak hakkında nassın bulunduğu meselede icthad edilemez. Cenab-ı Allah, sadece Rabbimizden bize inen vahye uymamızı emretmiş, başkasına uymaktan ve onun hakkında bilmediğimiz şeyleri söylemekten men etmiştir. Rabbimizden bize vahiy olarak inen sadece Kur'an ve onu açıklayan Resulullah'ın sünnetidir.⁷³

Senûsî, usûlcülerin icthadın bölünüp bölünmemesi konusunda öteden beri ihtilaf ettikleri iki görüşten biri olan icthadın bölünmesine cevaz veren görüşü daha isabetli bulmaktadır.⁷⁴ Senûsî, icthadı savunurken yargı görevini yapan hâkimlerin icthad yapıp yapmayacağı meselesini de değerlendirmiştir. Ona göre bir hâkimin bir mezhebe göre hüküm vermek şartıyla atanması durumunda akit geçerli, şart ise geçersizdir. Senûsî, her hâkimin müctehid olamayacağı gerçeğinden hareketle de sorunu hukuk ve siyaset ayrımı yaparak çözmeye çalışmıştır. Ona göre hâkim yargı görevini ifa ederken hukuken icthad edebilir. Bu kapsamda yöneticinin teorik olarak müctehidi sınırlandıramayacağını savunmaktadır. Bu konuda İzz b. Abdüselam'ın mutlak ve mukayyed müctehid ayrımından yararlanarak söz konusu hâkimin mutlak müctehid değil de meselede müctehid olduğu gerekçesiyle bir mezhebe bağlı olacağını iddia etmektedir.⁷⁵

Senûsî, herhangi bir asrın müctehidden hali olup olmaması konusunda ise âlimlerin iki farklı görüşe ayrıldığını belirtmektedir. Bir görüşe göre "âlimlerin ölmesiyle ilmin alındığı" hadisine dayanarak, bir asırda mutlak müctehid ve müntesip mutlak müctehidin bulunması mümkündür. Hanbelîlerin savunduğu "ümmetimden bir grup kıyamete kadar hak üzere olacaktır" hadisine dayanarak ileri sürdüğü diğer görüşe göre ise her asırda müctehid bulunmaktadır. Senûsî eserinde pek çok âlimden yaptığı alıntılarla Hanbelîlerin görüşünü ön plana çıkarmaktadır.⁷⁶

Senûsî, müctehidi mutlak ve mukayyed şeklinde iki kısma ayırır. Çünkü âlim ya mutlak müctehiddir ya da mukayyed müctehiddir. Mutlak müctehid de ya müstakil veya müntesiptir. Müntesip müctehidin icthadı ya bazı konularla sınırlıdır ya da mezheple mu-

⁷² Senûsî, a.g.e., s. 80, 111.

⁷³ Senûsî, a.g.e., s. 72; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 93; Senûsî, *Kitâbü'l-mesâilî'l-aşr*, s. 24, 55-59.

⁷⁴ Senûsî, a.g.e., s. 42; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 55.

⁷⁵ Senûsî, *Kitâbü'l-mesâilî'l-aşr*, s. 37-39.

⁷⁶ Senûsî, a.g.e., s. 77; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 99-100.

kayyedir. Bazı mezheplerle mukayyed olan müctehid ya delillerden ve imamının nasslarından hükümleri imamının usûl ve kaidelerine göre istinbat edebilecek güçte olur ya da olamaz. O güçte olmayanda ya bütün konularda mezhebinin bazı görüşlerini bazısına tercih edebilme gücünde olur ya da olamaz. O güçte olmayan da ya bazı meselelerde tercih edebilecek güçte olur yahut olamaz. Bazı meselelerde tercih etme gücünde olmayan kişi, her ne kadar muteber bir ilme sahip olsa da, hükmen avam derecesinde olanlardan sayılır. Müstakil mutlak müctehid, usûl ve furu'da hiçbir müctehidi taklit etmeksizin kendisinin koyduğu prensip ve kaideler çerçevesinde icthad eden fakihtir. Müntesib Mutlak Müctehid; müstakil müctehidin sıfatlarını haiz fakat kendine özgü prensip ve kaideler oluşturmayan, ancak başka bir müctehidin metodunu izleyen fakihtir. Bu ne müstakil, ne de mukayyedir; buna müntesib mutlak müctehid denilir. Mukayyed müctehid ise bazı ilimler veya ibadet, nikâh ve ferâiz gibi fikhî meselelerle mukayyed olan müctehid, icthad etmek için bilinmesi gereken ilimlerden ihtiyaç miktarını haiz olan, şer'î deliller hariç, icthadın diğer şartlarına sahip bulunan bazı ilim veya meselelerde amel etmek istediği meseleyi ilgilendiren her şeyi kavrayabilecek derecede meleke sahibi olan kimsedir.⁷⁷

3. Müctehidde Aradığı Özellikler

Senûsî, müctehid olacak kimsede öncelikle altı özellik aramaktadır. Bunların üçü; akıl, bülûğ ve tabîî olarak sözün maksadını anlaması şeklinde yaratılıştan getirdiği özelliklerdir. Diğer üçü ise kesbîdir. Bunlardan birincisi fıkıh usûlü âlimleri tarafından aklî delil ile bilinen "beraet-i asliye" ve ehl-i hadise göre "ma'fuv anı" olarak bilinen hükmü belirlenmiş meseleleri her iki ekolün farklı bakış açılarıyla bilmesidir. İkincisi de ahkâm âyetlerini ve hadislerini bilmesidir. Sonuncusu ise Kitâb ve sünneti anlayabilecek şekilde usûl-ü fıkıh ilmini ve Arap dili ve belâğatini bilmesidir.

Senûsî, müctehid olacak kimsede yukarıda zikredilen temel vasıflar dışında ilave olarak bazı özelliklerin de bulunması gerekir:

1) İlmânın vuku bulduğu konuları bilmek: Senûsî'ye göre icmaa muhalefet etmek caiz değildir. İcmanın hâsıl olduğu meseleleri ezberlemesi şart değildir. İcmanın vuku bulduğu konuları bilmesi için bu konuda yazılmış kitaplara müracaat etmesi yeterlidir.

2) Âyetlerin nüzûl sebepleri ile hadislerin vurûd sebeplerini bilmek: Çünkü bunları bilmek, âyet ve hadisin maksadını anlamayı kolaylaştıracaktır.

3) Nâsih-mensûhu bilmek.

4) Hadis çeşitlerini bilmek: Müctehidin mütevatir, sahih, hasen, zayıf ve diğer âhad hadisleri bilmesi gerekir.

5) Cerh ve ta'dil ilmini bilmek.

⁷⁷ Senûsî, a.g.e., s. 64-67; Senûsî, *Mesâilü'l-aşr*, s. 53-54.

6) Nassın muarızlarını araştırmaktır.⁷⁸

4. İctihadları

İctihad ve ittibâ' taraftarı bir fakih ve sûfî olan Senûsî'nin teorik görüşlerini, pratiğe yansıtmaya çalıştığı görülmektedir. Özellikle namazda ihram tekbirleri ve rûkûya giderken ve kalkarken elleri kaldırma meselesinde Mâlikî mezhebinin görüşünden ayrılarak, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in görüşünü tercih ettiği görülmektedir. Bu tercihinde konuyla ilgili hadislerin etkili olduğu görülmektedir. Senûsî'nin namazla ilgili on meselede benzer yaklaşımlara sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹

Senûsî'nin eserlerinde, diğer icthadlarıyla ilgili pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak kendisinin Kahire'deyken fikrî mücadelelerde bulunduğu dönemin Mısır Mâlikî fetva komisyonu başkanı Muhammed Aliş eserinde onun icthadlarıyla ilgili bazı örnekler vermektedir: "Dört mezhep imamından birini taklid etmeyi, Kur'an ve sünnetten hüküm çıkarma iddiasıyla terk eden ve fıkıh kitaplarını bırakarak Ahmed b. İdris'e meyleden kimsenin görüşleri şu şekildedir: Fıkıh kitapları hatadan korunmuş değildir. İçlerinde sahih hadise aykırı pekçok hüküm bulunmaktadır. Nasıl olur da âyet ve sahih hadisleri terk ederek icthadlarında hata ihtimali bulunan imamları taklid edersiniz. Ayrıca imamların görüşlerini savunan ve onları taklid eden kimseye "ben size Allah ve Rasûl'ü şöyle buyuruyor diyorum sizler ise bana Mâlik, İbn Kâsım ve Halil şöyle söylüyor diyorsunuz." Aliş'e göre bu kimseler, hata ihtimali bulunan sözü bırakarak hatadan korunmuş Şâriî'nin sözlerini kabul ettiğini iddia etmektedir. Yaptıkları fiillerinden bazıları ise şu şekildedir: "Onlar yarım günlük mesafede farz namazları kısaltarak kılar ve Ramazan orucunu tutmazlar. Abdestsiz bir şekilde cenaze namazı kılar ve tilavet secdesi yaparlar. Farz namazlarda besmeleyi cehrî okurlar, kunût dualarını ise rûkûdan sonra cehrî bir şekilde okurlar. Namaz kılarken kıyamda ellerini bağlarlar, sabah namazlarını da hava aydınlanıncaya kadar te'hîr ederler."⁸⁰

Yukarıda da görüleceği üzere Senûsî'nin tespit edilebilen icthadları daha çok ibadetler alanıyla ilgilidir. Sahih hadislere tâbî olma çabasının diğer alanlardaki icthadında belirleyici olduğu düşünülmektedir.

Buraya kadar İbn Ebî'l-İzz ve Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin icthad anlayışlarını kısaca ortaya koymaya çalıştık. Şimdi ise bu görüşleri karşılaştırmaya çalışacağız.

⁷⁸ Senûsî, a.g.e., s. 64-69; a.mlf., *İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, s. 84-90.

⁷⁹ Senûsî, *Mesâilu'l-aşr*, s. 14-15.

⁸⁰ Muhammed Aliş, a.g.e., s. 77-95

III. İbn Ebi'l-İzz ve Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin İctihad Anlayışlarının Karşılaştırılması

Her iki müctehid farklı asırlarda Kuzey Afrika fıkıh havzasında yaşamış ve aralarında beş asırlık bir fark bulunmaktadır. Dolayısıyla karşılaştırmayı değerlendirirken bu zaman dilimi göz önünde bulundurulmalıdır. Şimdi genelden özele her iki âlimin icthad anlayışını maddeler halinde karşılaştırabiliriz.

- 1) Her iki âlimde Kuzey Afrika fıkıh havzasında yaşamıştır.
- 2) Gerek İbn Ebi'l-İzz'in gerekse Senûsî'nin yaşadığı dönemde Kuzey Afrika fıkıh havzası farklı devlet isimleri altında olsa da Türklerin hâkimiyeti altındadır. İbn Ebi'l-İzz XIV. asır Memluk Türk hâkimiyetinde, Senûsî ise XIX. asır Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamıştır. Burada yaşayan halklarla Türkiye halkının çok kuvvetli tarihi bağları ve ortak kader birliği bulunduğu söylenebilir.
- 3) Her iki âlimin yaşadığı döneme kadar İslam hukuku her yönüyle gelişmiş ve uygulanmakta olan bir hukuk sistemidir.
- 4) İbn Ebi'l-İzz'in yaşadığı dönemde İslam dünyası siyasi ve sosyal açıdan büyük bir karmaşa içindedir. Doğu'da Moğolların, batıda ise Endülüs üzerinden Avrupalıların baskısı altındadır. Türklerin hâkim olduğu Memluk Devleti ise, bu dönemde bütün İslâm âlimlerinin sığındığı bir merkez konumundadır.

Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin yaşadığı dönemde ise Kuzey Afrika ve Hicaz bölgesi Osmanlı hâkimiyeti altındadır. Ancak Osmanlı Devleti, bu dönemde yenilgiye sonuçlanan savaşlar, başta Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ve Vahhâbîlerin ortaya çıkardığı iç isyanlarla baş etmeye çalışmaktadır.

- 5) İbn Ebi'l-İzz'in yetiştiği ilmî muhit ve ders aldığı hocalar bakımından her ne kadar Hanefî mezhebine bağlı ilmiyeye mensup bir aileye bağlı olsa da İbn Teymiyye'nin talebelerinden İbn Kayyim el-Cevziyye ile İbn Kesir'den önemli ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır.

Senûsî'nin yaşadığı dönem Vahhâbîler tarafından siyasi hareketlerinin ideolojik önderi olarak İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşlerinin ön plana çıkarıldığı bir zamana rastlamaktadır. Eserlerinde bu fakihlerden yaptığı alıntılar, onun bu fakihlerin görüşlerini bildiğini ve istifade ettiğini açıkça göstermektedir. Onun "*İkâzü'l-vesnân fi'l-ameli bi'l-hadisi ve'l-Kur'ân*" adlı eseriyle İbn Teymiyye'nin "*Ra'fu'l-Melâm*" risalesi karşılaştırıldığında doğru-

dan yararlandığı anlaşılmaktadır.⁸¹ Ayrıca Senûsî'nin, hayatının çoğunu Hicaz ve Yemen'de geçirdiği ve oralarda Vehhabîlerle sıkı temas sağladığı düşünüldüğünde bu anlaşılır bir durumdur. Bu anlamda Senûsî'nin icthad konusunda İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İzz b. Abdusselam ve İbn Ebî'l-İzz el-Hanefî geleneğinin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır. Kısaca her iki âlimin İbn Teymiyye ekolünden etkilendiği söylenebilir.

- 7) İbn Ebî'l-İzz, Hanefî mezhebine mensup olmakla beraber bazı meselelerde Ebu Hanife'nin görüşlerini tenkit etmiş, delile tâbi olma düşüncesi kendisini Hanbelî mezhebine yakınlaştırmıştır.⁸² Yine aynı şekilde Muhammed b. Ali es-Senûsî de mezhep taklidine karşı çıkarak delile tâbî olma iddiasıyla Mâlikî mezhebine mensupken Hanbelî mezhebine yaklaşmıştır. Bu açıdan her iki âlimin aynı metodla benzer sonuca ulaştığı söylenebilir.
- 8) İbn Ebî'l-İzz ittibâ' ve icthad anlayışı sebebiyle kadılıktan alınmış, daha sonra görevli olduğu imamlıktan da azledilerek hapsedilmiştir. Dönemin ileri gelen Hanefî ulemâsıyla tartışmış ve ittibâ' adlı eserini Ekmeleddin Bâbertî'nin "*en-Nüketü'z-zarîfet fi tercihi-i mezhebi Ebî Hanife*" adlı eserine reddiye olarak yazmıştır. Senûsî de Muhammed Aliş ile ciddi görüş ayrılığı yaşamış ve Kahire'yi terketmek zorunda kalmıştır. Netice itibarıyla her iki âlim icthada dair görüşleri sebebiyle yaşadıkları dönemde bazı sıkıntılarla karşılaşmışlardır.
- 9) İbn Ebî'l-İzz ve Muhammed b. Ali es-Senûsî fıkıh âlimleri taklid ve taassup-tan uzak delillere tabi olma yolunu ve icthad yapılması gerektiğini iddia edegelmişlerdir. Fıkıh mezheplerin dört mezheple sınırlandırılmasına karşı çıkmışlardır. Senûsî'de bu vurgu daha belirgin olarak ön plana çıkmaktadır.
- 10) Her iki âlim Kitâb ve sünnetten uzaklaşılmasına sebep olduğunu iddia ettikleri taklidi reddetmişlerdir. İctihad kapısının kapandığını söyleyenlere karşı geçmişten günümüze kadar icthad örnekleri sergileyerek bunun aksini iddia ederek kıyamete kadar icthadın devam edeceğini savunmuşlardır.
- 11) Her iki âlim de icthada teşebbüs etmiştir. İbn Ebî'l-İzz'in mezhepler arasında bazı tercihler yaptığı görülmektedir. Bazı konularda Ebû Hanife'yi isabetli bulurken bazı konularda ise diğer mezhepleri isabetli bulmaktadır. Senûsî'nin icthadları ise daha çok ibadetler alanında olduğu görülmektedir.

⁸¹ Senûsî, *Kitâbü'l-mesâilî'l-aşr*, s. 4-19.

⁸² Bu döneme kadar Zâhirîlik Doğu'da Hanbelî ekol içinde varlığını kaybetmeye yüz tuttuğundan İbn Ebî'l-İzz'in Zâhirîliğe yönelmesi söz konusu değildir. (Zâhirîlikle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, a.g.m., s. 364)

Sonuç

Sonuç itibariyle İbn Ebi'l-İzz ve Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin yaşadığı dönemlerde Memlûk ve Osmanlı devletleri Doğu'dan ve Batı'dan gelen saldırılar altındadır. İçeride ise farklı dinî akımların ortaya çıkardığı karışıklıklarla uğraşmışlardır. Din ve devlet adamları da siyasi ve sosyal bütünlüğü muhafaza etmek amacıyla hukuk ekollerinin yapılarını muhafaza etmeye, bunlar vasıtasıyla hukuki emniyet ve istikrarı sağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla ictihad kapısının kapanması, İslam dünyasının hukuki emniyet ve istikrar arayışının bir sonucudur. Yani ictihad kapısı öyle tek başına ulemânın insiyatifiyle kendiliğinden kapanmamış, kamu maslahatı gereğince ulemâ-yönetici işbirliği sonucu engellenmiştir. Bu kimseler yeni ictihad teşebbüslerini mevcut hukuk sistemini işlevsiz kılacak, birliği ortadan kaldıracak, ayrılığı artıracak tehlikeli bir yöneliş olarak değerlendirmişlerdir. İbn Ebi'l-İzz ve Ekmeleddin Bâbertî arasındaki mücadele buna örnek verilebilir. İşte böyle bir ortamda İbn Ebi'l-İzz ve Muhammed b. Ali es-Senûsî, söz konusu siyasi, hukuki ve sosyal şartları dikkate almadan ilmî sâiklerle ictihad teşebbüsünde bulundukları görülmektedir.

Araştırmada sonucunda İbn Ebi'l-İzz ve Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin ictihad anlayışlarının birbirine oldukça yakındır. Bu sonuçta her iki âlimin de İbn Teymiyye ekolünden etkilenmesinin etkili olduğu görülmektedir. Onlar dört fıkıh mezhebine dayalı hukuk sistemini tenkid etmiş, delil araştırmadan her hangi bir mezhebi taklid etmeyi doğru bulmamıştır. Bir mezhebi veya bir imamı değil, delilin esas alınması gerektiğini iddia etmişlerdir. Onlar ümmetin, Kitap ve sünnetten uzaklaşmasındaki en büyük sebep olarak taklidi görmüşlerdir. Taklidin dinle hiç bağdaşmadığını ve ilmen de bir karşılığı bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. İctihad kapısının kapandığını söyleyenlere karşı ise ictihadın kıyamete kadar devam edeceğini iddia etmişlerdir. Dönemlerinde ortaya çıkan sorunlara, Kur'ân ve sünnet ışığında çözümler sunmaya çalışmışlardır. Yaptıkları ictihadlar, çok sınırlı bir alanda mevcut mezhepler arasında bir görüşü diğerine tercih şeklinde ortaya çıkmıştır. Daha kuvvetli delile tâbî olma şeklindeki ictihad anlayışları kendilerini diğer mezheplere göre daha nassçı Hanbelî mezhebine yaklaştırmıştır. Ancak o dönemlerde klasik ekol sistematığına dayalı mevcut hukuki birikimin karşılaşılan hukukî sorunları çözebilecek yeterlilikte olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle ictihadı bir zorunluluk olarak dayatacak siyasi, iktisadi ve sosyal şartlar henüz olgunlaşmadığından her iki âlimin gayretleri tarihi sürecin yönünü değiştirmede yeterli olmamıştır. Ama onlar, XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında İslam dünyasında pek yoğun bir şekilde yapılan ıslah ve tecdid tartışmalarının öncüsü olmuşlardır.

Günümüzde ise geçmişe göre çok hızlı değişen ve gelişen yeni durumlar nedeniyle ictihad konusu, tartışma konusu olmaktan çıkmış ferdi ve toplu teşebbüslerle yapılr hale gelmiştir.

Kaynakça

- Apaydın, H. Yunus, "Karâfi, Şehabeddin", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 394-401.
- Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, TDV Yay., Ankara, 1991.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmud b. Ahmed Ekmelüddin "*en-Nüketü'z-zarîfe fî tercih-i mezheb-i Ebî Hanife*", Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1384, vr. 204b-211b.
- Beşer, Faruk, *Herkes İçin Kolay Usulü Fıkıh*, Bûn Yay., İstanbul, 2014
- Cemile, Meryem, *Batı Materyalizmi Karşısında İslâm*, çev. Kemal Kuşçu, Çile yay., İstanbul 1976.
- Deccânî, Ahmed Sıdkı, *el-Hareketü's-senûsiyye neşetühâ ve nümüvvühâ fi'l-karni't-tâsi'aşer*, y.y., Kahire, 1967.
- Eşheb, Muhammed Tayyib, *es-Senûsî'l-Kebir*, Kahire 1946.
- Heffening, W., "Şâfiî, Muhammed b. İdris", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1979.
- el-Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütüh b. Abdullah Cezvetü'l-Muktebis fî Târîhi Ulemâi'l-Endelüs, thk. İbrahim el-Ebyarî, Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire, 1989.
- İbn Ebî'l-İz el-Hanefi, *el-İttibâ'*, Tahkik Eden: Muhammed Ataullah Hanif-Ebu Suheyb Abdullah b. Asım el-Karyûtî, 2. Baskı, Mektebetü's-Selefiyye Yay., Lahor, 1985.
- İnanır, Ahmet "İbn Ebî'l-İzz'in "İttibâ'" Adlı Risalesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefi Mezhebi Örneğinde Taklide Dair Görüşleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Yıl: 2013/II, ss. 225-260.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989.
- Kavak, Özgür, "Tecdîd mi, Yeniden İnşa mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbâl'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.17, 2011, ss. 193-206.
- "Dünyevî Bir "Fıkıh" İnşasına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usulü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi", *M.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37, 2009/2, ss. 35-72.
- Kavas, Ahmet, "Muhammed b. Ali es-Senûsî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2009.
- Kaya, Eyyüp Said, "Muhtasar" Md. (Fıkıh), *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2006.
- "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2003.

- Kılıç, Muharrem, "İbn Hazm ve Zâhirîlik", *İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, 27-28 Ekim 2007, Bursa, -Bildiri ve Müzakere Metinleri-*, Ensar Yay., İstanbul, 2010.
- Koca, Ferhat, "İbn Ebî'l-İz", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1991.
- "İstinbat", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2001.
- Koprman, Kazım Yaşar, "Baybars I", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1992.
- Özel, Ahmet, "Mâlik b. Enes", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2003.
- Özköse, Kadir, Libya'da Tasavvufî Hayat, 2. Baskı, Ensar Yay., Konya, 2008.
- es-Senûsî, Muhammed b. Ali, *İkâzü'l-vesnân fi'l-ameli bi'l-hadisi ve'l-Kur'ân*, Dâr-u Libya, Bingazi, 1967.
- *Şifâu's-sadr bi-arâi'l-mesâili'l-aşr min düreri'l-fıkhi'l-Mâlikî*, (Thk. Eden, Muhammed Ebû Usâme el-Cezâirî), Dâru'l-İmam Mâlik, Cezâir, 2001/1402.
- İctihad ve Taklid Çerçevesinde Nassın Uygulanışı*, (Çev. Abdülhadi Tımurtaş), İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- Kitâbü'l-mesâili'l-Aşar el-Müsemma: Buğyetü'l-mekâsid fi hülâsati'r-rasîd*, Dâr-u Libya Yay., Bingazi, 1967.
- eş-Şerif, Seyyid Ahmed, *el-Envârü'l-kudsiyye fi mukaddimeti't-tarikati's-Senûsiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1342.
- Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler", *DİA*, İstanbul, 1995.
- "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2003.
- Taşköprizade, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1313.
- Tekindağ, M. - C. Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1961.
- Telkenaroğlu, Merter Rahmi, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) 'Reforma Karşı Tecdit' ya da 'Başkalaşmadan Yenileşme' Tasavvuru", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2013), ss. 143-168.
- Yavuz, Yûsuf Şevki, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2007.
- Yiğit, İsmail, "Memlûkler", *DİA*, TDV Yay., Ankara, 2004.

The Ijtihad Movements in North Africa: On The Example of Ibn Ebi'l-Izz al-Hanafi and Mohammed b. Ali Al-Sanusi

Citation/©- İnanır, A. (2015). The Ijtihad Movements in North Africa: On The Example of Ibn Ebi'l-Izz al-Hanafi and Mohammed b. Ali Al-Sanusi, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, 15 (1), 149-175.

Abstract- *This research aims to contribute to the debate of ijtiḥād by comparing the views of ijtiḥād between two scholars that lived in the North Africa in different centuries. One of the fuqāḥa who is the subject of our research is Ibn Ebi'l-Izz el-Hanefi and the other is Mohammad b. Ali al-Sanusi. Both scholars tended towards ittibā' and ijtiḥād rather than imitation (taqlid) and bigotry by opposing the predominant law conception during their periods. However, it seems that these fuqāḥa attempted to ijtiḥād regardless of the political, legal and social conditions of their periods. but the religious and dignitaries of their period thought that these fuqāḥa wanted to make the legal system a dysfunctional one, to eliminate the legal entity and consequently this would increase the separation of the ummah further. As a result, since the conditions have yet to take root for an ijtiḥād, the attempts of these two scholars were not sufficient to change the tack of the historical process. But they became pioneers of the debates of reformation and tajdid made at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries.*

Keywords- *Ibn Ebi'l-Izz al-Hanafī, Mohammed b. Ali al-Sanūsī, ijtiḥād, ittibā', taqlid*